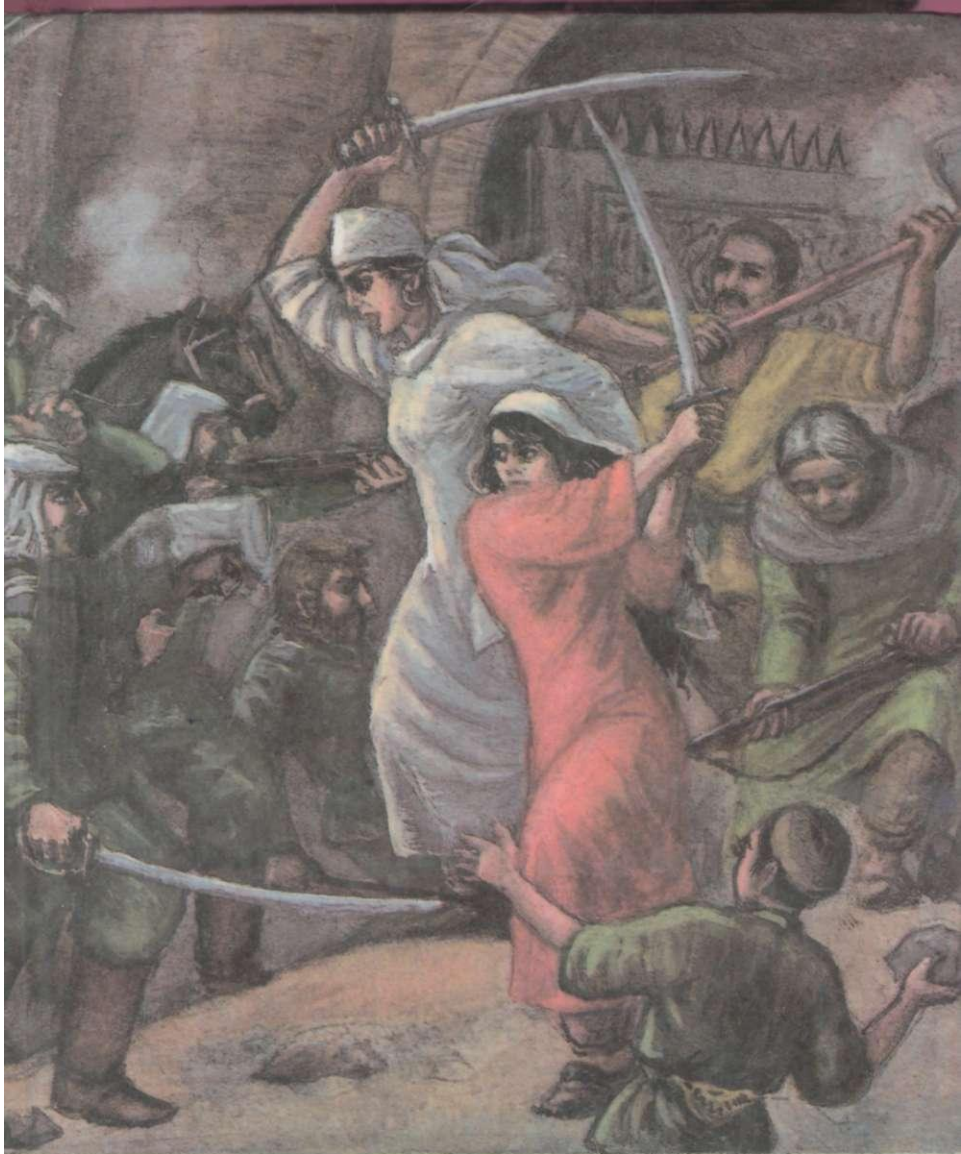

Ҳамид Зиёев
Туркистонда
Россия тажовузи ва
хукмронлигига
қарши кураш

ҲАМИД ЗИЁЕВ

Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш

(XVIII—XX аср бошлари)

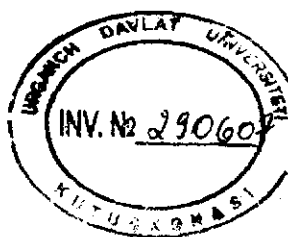

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА КОНЦЕРНИНИНГ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 1998 ЙИЛ

*Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жа-
мият қурилиши Академияси «Ўзбекистон янги тарихи» маркази то-
монидан нашрга тавсия этилган*

Тақризчилар: Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академия-
сининг академиги Б.АҲМЕДОВ, тарих фан-
лари доктори Н.АБДУРАҲИМОВА

Жамоатчи муҳаррир — МАҲМУД САЪДИЙ

© «Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг
Бош таҳририяти, 1998.

Подшо Россияси Туркистонни босиб ол-
гач халқнинг қонини тукиб, улкани Россия
империясининг мустамлакасига айлантирди,
бугун турмуши, урф-одатлари, маданий пе-
гизлари зўравонлик билан барбод этилди.

Ислом КАРИМОВ

МУҚАДДИМА

Ўзбекистон «бир томчи қонсиз» мустақиллик ва озод-
ликка эришди. Тарихан олганда эса, ҳозирги мус-
тақиллик Россиянинг қайта-қайта уюштирган тажовуз-
ларига ва ҳукмронлигига қарши халқимизнинг олиб
борган озодлик курашларининг ҳам натижасидир. Зеро,
уша сурунлик замонлардаги жангларда тобланган озод-
лик ғоялари куз унгимизда рўёбга чиқди. Шу тарзда,
утмишда ота-боболаримизнинг Ватан ҳимояси учун
туккан беҳисоб қонлари ва мисли қурилмаган талафот-
лари бёҳудага кетмай, уз самарасини берди. Биноба-
рин, она-юрт мустақиллиги учун жонини ҳам, молини
ҳам фидо қилиб курашган аجدодларимизнинг қадру
қимматини эъзозлаш муқаддас бурчимиздир.

Бу борада халқимизнинг Рус давлатининг тажовуз-
ларига қарши олиб борган курашлари алоҳида аҳамият
касб этади. Бу сурункасига 25 йил давом этган даҳшатли
даврда ун минглаб кишилар улдирилди, шаҳар ва
қишлоқлар вайронага айлантирилди ҳамда бойликлар
босқинчилар томонидан таланди.

Аммо, бундай мисли қурилмаган талафотлар ва фо-
жеалар халқнинг жасоратини ва эркесварлигини бука
олмади. Бироқ нодон ҳукмдорларнинг ва бир гуруҳ
ватан хоинларининг айби билан пиروвардида душман
кучлари ғолиб келиб, Туркистон заминида уз ҳукмрон-
лигини урнатишга муваффақ бўлди.

Минг афсуслар бўлсинки, ота-боболаримизнинг Ва-
тан мустақиллиги учун олиб борган курашларининг
тарихи, утмиш шароити тақозосига кўра, ҳануз яратил-
мади. Эндиликда мустақиллик шарофати ила озодлик
ҳаракатларини урганиш ва оммалаштириш имкони
туғилди.

Мазкур муҳим ва мураккаб масала чор ҳукумати
давридаги муаллифларнинг асарларида ва мақолаларида
муайян даражада уз ифодасини топди. К.К. Абаза,

М.М. Терентьев, М.И. Венюков, А.Шепелов ва бошқаларнинг ишлари шулар жумласидандир. Булар асосан рус генераллари, офицерлари ва умуман расмий шахслар томонидан ёзилиб, асосий мақсад «Рус солдати» ва «Рус қуроли»нинг шон-шухратини оламга намойиш этишдан иборат эди. Уларда қимматли маълумотлар умумлаштирилган бўлиб, фойдадан холи эмас, албатта. Бироқ уларда йирик камчилик ва хатоликлар мавжуд.

Улар мустамлакачилик сиёсати руҳи билан суғорилган бўлиб, ҳарбий юришлар гўё туб халқни «ёввойиликдан», яъни «ўрта аср қоқоқлиги»дан қутқазиб, тараққиёт сари қорлашга паронт яратармиш. Улар Россия учун ҳам, улка учун ҳам «тарихий зарурият» эмиш. Шунингдек, ўша асарларда Рус давлати Туркистон минтақасида узаро урушларни тутатиб, тинчликни, қарвон йўлларининг хавфсизлигини, савдо алоқаларининг самарадорлигини таъминловчи куч сифатида гавдалантирилди. Ваҳоланки, унинг бундай қилишидан асосий режаси улканинг моддий ва маънавий бойликларининг эгаси бўлишга қаратилган эди.

Муаллифлар узларининг ишларида рус солдатларининг жасорати, қаҳрамонликлари ва ўз ватанига, «император олийлари»га ута содиқлигини намойиш этишга ҳаракат қилилар. Аммо улар ўзбекларни ва бошқа туб халқларнинг қаҳрамонона жангларини батафсил ёритишни онгли равишда лозим топмадилар. Шарҳланаётган ишларда маҳаллий манбалардаги маълумотлар ўз ифодасини топмади. Айни пайтда ватан ҳимоячиларига қарши қўлланилган ваҳшиёна жазолар, талон-тороғлар ва вайронагарчиликлар кўрсатилмади.

Умуман, русларнинг асарлари Рус давлатининг улғу-миллатчилик ва мустамлакачилик сиёсати нуқтаи назаридан ёзилиб, тарихий воқеаларнинг чинакам манзараси яратилмади. Бу ерда шуни алоҳида уқдириб ўтиш лозимки, асарларда улканинг урушиб олинганлиги очикдан-очик тап олинди.

Совет даврининг 20—30-йилларида ҳам Россия томонидан Туркистоннинг урушиб олинishi ва унинг мустамлакачилик сиёсатига бағишланган қатор ишлар нашр этилганлиги маълумдир. Уларнинг аксариятини мақолалар ташкил этади. Алоҳида йирик асарлар эса, ёзилмади. Маълумки, тарих, биринчи навбатда, озодлик учун олиб борилган курашлар халқнинг сиёсий онги ва фаолиятини уйғотиб, Ватанга муҳаббатини алап-галаптиши ҳеч кимга сир эмас. Бу хусусда Оврупо дониш-

мандларидан бири Августин: «Ғафлатда ётган халқни уйғотиш учун унинг тарихини тарғибот қилиш керак», деб бежиз айтмаган эди.

Империяни бошқарган коммунистик партия раҳбарлари буни яхши англаганлари ҳолда Туркистон халқларининг бой ўтмиш тарихини атрофлича урганишга, ҳолис тадқиқ этиб, тарғиб-ташвиқ қилишга йул қуймадилар. Улар айниқса рус босқинига қарши олиб борилган курашлар аҳамиятини камситишга ёки хас-пўшлашга қаттиқ уриндилар. Бу ҳол айниқса XX асрнинг 50-йилларида яққол кузга ташланди.

Улканинг «урушиб олиними» иборасининг ўрнига «қушиб олиними» деган сўзлар изчил ишлатилди. Уларда гўё Россия туфайли Туркистонда тинчлик ўрнатилган ва улкада ижобий ўзгаришлар юз берганлиги, акс ҳолда қаттиқ инқироз ва қолоқлик содир бўлиши мумкинлиги ҳақида жар солинди. Шу тариқа, Рус давлатининг аёвсиз мустамлакачилик сиёсати ва миллий зулмини эмас, балки «ижобий ўзгаришлар ва ютуқлар»ни тарғиб этиш асосий вазифага айлантирилди.

Бундай қарашлар Ўзбекистон тарихига бағишланган барча катта-кичик ишларда кузга ташланди. 1965 йили Москвада Н.А. Халфиннинг «Присоединение Средней Азии к России (60—80 годы XIX в.)» китоби чоп этилди. Мазкур китобда улкани босиб олиш жараёни ва ниҳоясига стказилиши кўрсатилиши билан бир қаторда унинг мустамлакачилик хусусиятига эъломи баён этилган бўлса-да, лекин маҳаллий аҳолининг босқинчиларга қарши жанглари ёритилмади. Муаллиф гарчанд улканинг урушиб олиними инкор қилмаса-да, лекин унинг «объектив ижобий оқибатлари»ни ҳисобга олган ҳолда таърифлашга даъват этади. У асримизнинг 20—30-йилларидаги тарихчиларнинг чор ҳукуматининг босқинчилик ва мустамлакачилик сиёсатини урганиш билан чегараланиб, «қушиб олиними»нинг, яъни урушиб олиними ижобий оқибатларини ёритишга деярли аҳамият бермаганликларини танқид қилади. Ваҳоланки, «объектив ўзгаришлар» мустамлакачилик сиёсатининг маҳсули ҳисобланиб, улардан маҳаллий аҳоли эмас, балки Рус давлати ва россияликлар баҳраманд бўлган эдилар. Мазлум халқ эса, йўқчилик ва қашшоқликда ҳаёт кечирган эди.

Босқинчилик, зуравонлик, минглаб кишиларнинг ёстиғини қуришти, талон-торож ва вайронагарчиликлар ҳисобига содир бўлган «объектив ўзгаришлар»нинг

боридан кўра йўғи минг маротаба афзал эди. Ўлканинг урушиб олиншининг том маънодаги оқибатлари шундан иборат бўлики, мустақиллик ва озодлик барбод қилиниб, мустамлакачилик тизими ва миллий зулм урнатилди, ҳолос. Шунинг унутмаслик керакки, фақат мустақил миллий давлат доирасидагина чинакам тараққиётга эришиш мумкин.

Н.А. Халфиннинг агар Туркистон Россияга «қушиб олинмаганда», яъни урушиб олинмаганда маҳаллий халқлар «октябрь инқилоби» ва «социализм тизими»дан четда қолиб «ўрта аср қолоқлиги» гирдобиди яшарди деган фикри ҳам нотўғридир. Аксинча, туб аҳоли «октябрь инқилоби»нинг меваларидан — мисли кўрилмаган даҳшатли фожасаларни бошларидан кечирганлигининг гувоҳимиз. Шунинг учун «объектив узгаришлар»ни рўқач қилиб урушиб олиншини «оқлаш»га ҳаракат қилиш тарихни сохталаштиришдан бошқа ҳеч нарса эмас.

Н.А. Халфин баъзи ясама ҳужжатлар асосида Туркистонни фақат қурол кучи билан босиб олинди деган фикрга қарши чиқиб, «ихтиёрий» равишда итоат этиш истагини билдирган жойларни мамнуният билан тилга олади. Аслида эса, айрим жойларда «ихтиёрий буйсуниш» ҳақидаги сўровлар халқнинг эмас, балки бир гуруҳ ватан хоинлари томонидан ташкил этилган ташаббус эди, ҳолос.

Шу боис уларни халқнинг хоҳиш-иродаси сифатида талқин қилиш ҳақиқатдан узоқдир.

Хуллас, Н.А. Халфиннинг фикр-мулоҳазаларидан Рус давлатининг ҳарбий юришлари ва ҳукмронлиги ўлка учун гуё «тарихий зарурият» бўлиб чиқади. Бундай уйдирма гапга мутлақо қўшилиб бўлмаслигига шак-шубҳа йуқ.

Шуни айтиб ўтиш лозимки, Н.А. Халфин йўл қўйган хатолар фақат унинг узига хос бўлмай, барча тарихчиларнинг ҳам умумий камчилиги эди. Бу ерда айрим нотўғри фикрларга камина ҳам йўл қўйганлигини тан олишим айни муддаодир. Чунончи, мен 1966 йилда «Тошкентнинг Россияга қушиб олинishi» номидаги рисолини чоп эттирдим. Гарчанд бу ишда биринчи маротаба тошкентликларнинг рус солдатларига қарши қаҳрамонона жанглари, шаҳар қонга беланган ва вайронага айлантилган ҳолда урушиб олинганлиги ошкора кўрсатилган бўлса-да, лекин «қушиб олинishi»

ибораси ишлатилди. Шунингдек, унинг «объектив ижобий оқибатлари» хусусида фикр изҳор этилди.

Ишнинг кўрсатилган сарлавҳаси мазмунига мос тушмай қолди. Бироқ цензуранинг рухсатини олиш учун бундай қилмасликнинг иложи йўқ эди. Камина «қайта қуриш» йилларидаёқ мавзунини тубдан қайта урганишга киришиб, «Ўзбекистонда ижтимоий фанлар», «Шарқ юлдузи» ва «Мулоқот» журналларида мақолалар чиқардим. Шунингдек, 1990 йилда каминанинг ташаббуси билан «Туркистоннинг Россия томонидан босиб олинishi» мавзуи бўйича минтақавий илмий конференция ўтказилди. Бунда каминанинг маърузаси атрофида баҳс олиб борилиб, ўлкани Россияга «қўшиб олинishi» иборасининг сохталиги ва уни бундан бўён ишлатмаслик ҳақида қарор қабул қилинди.

Коммунистик партия раҳбарлари миллий-озодлик ҳаракатларини ҳам қоралашга ҳаракат қилди. Улар ислом динини ашаддий душман куч ўрнида қуриб, жамиятдаги мавқеига зарба бериш учун ҳеч нарсадан тап тортмадилар. Ҳатто руҳонийларнинг ўтмиш замонлардаги фаолиятини ҳам ижобий баҳолаш тақиқланди. Бу борада иш шу даражага борган вақтлар бўлдики, масалан, 1952 йили Ўзбекистон Коммунистик партияси Марказий Комитетининг X пленумида Андижонда кутарилган 1898 йилги «Дукчи Эшон қўзғолони» муҳокама этилиб, махсус қарор қабул қилинди. Авваламбор, бундай илмий масаланинг ҳукуматнинг энг олий доирасида кўрилиши кулгили ҳол эди. Уша қарорда миллий-озодлик кураши дин пешвоси Дукчи Эшон бошчилик қилгани учун жамиятга зиён ва талофат келтирган, салбий ҳаракат дейилди, озодлик филойилари юзига кейин ҳам қора бўёқ суркалди. Халқ қўзғолонини худди шу нуқтаи назардан таърифлаш ҳақида курсатма берилди. 60-йилларнинг охирларида бу хато муайян даражада тузатилиб, қўзғолон бошқача баҳоланган бўлсада, лекин унда қатнашган руҳоний ва юқори табақа вакиллариининг фаолияти қораланди.

Шунга ўхшаш 1916 йилги халқ қўзғолонларига қўшилган руҳонийлар ва юқори табақа намоёндалари фаолиятига ҳам салбий баҳо берилди. Ваҳолашки, улар умуммиллий манфаатлар учун жонларини тиккан одамлар эдилар. Бундан ташқари совет даврида миллий-озодлик ҳаракатлари чор ҳукуматининг зулмига қарши қаратилган кураш ва рус революцион ҳаракатларининг таркибий қисми сифатида баҳоланди. Бу билан улар-

нинг асл моҳияти ва йўналишини ниқоблашга ҳаракат қилинди. Аслида эса, 1892, 1898 ва 1916 йилги қўзғолонлар Туркистон мустақиллигини ва озодлигини тиклашни асосий вазифа қилиб қўйган эди. Қўзғолонларда қатнашган мазлум халқ ва маҳаллий юқори табакаларнинг илғор вакиллари бир ёқадан бош чиқариб миллий давлатни тиклаш учун курашган эдилар.

Ушбу асарнинг ўзига хос хусусиятлари шундан иборатки, у яқин йилларгача биз таяниб келган қалбаки коммунистик ғояларни ва хатоларни улоқтириб ташлаган ҳолда ёзилди. Уни ёзишда тарихий ҳужжатларни, воқеаларни умумий ва ортиқча шарҳловчи қуруқ сўзлар билан кумиб юбормасликка интилинди. Бошқача айтганда, манба маълумотларидан узоқлашмаслик ва имкони борича, ҳақиқий аҳволни ёритишни ўз олдимизга вазифа қилиб қўйдик.

Ниҳоят, яна шуни эътиборга олиш керакки, Россия давлатининг тажовузларининг бошланишидан то охиригача яхлит бир мавзу сифатида ўрганилмаган эди. Мазкур ишда бу камчилик бартараф қилинди. Бундан ташқари, 1892, 1898 ва 1916 йиллардаги миллий-озодлик ҳаракатлари Россия тажовузига қарши курашлар жараёнида юзага келган мустақиллик ва озодлик курашларининг маънавий давоми ва маҳсули сифатида тавдалантирилди.

Асарни ёзишда Муҳаммад Солиҳ Тошкандий, Аҳмад Дониш, Муҳаммад Юсуф Баёний, Аваз Муҳаммад Аҳтор Хўқандий, Мулла Ниёзмўҳаммад, Мулло Олим Маҳдумҳожӣ, Аҳмад Заки Валидий, Мирза Муҳаммад Абдулазим Сомий сингари маҳаллий муаллифларнинг қўлғемаларидан кенг фойдаланилди. Унга архив, адабиёт ва уша даврдаги рус матбуотидаги маълумотлар жалб этилди. Шубҳасиз, бир асар доирасида қўйилган куплаб масалаларни тула-тўқис ёритиб беришнинг имкони йўқ. Шу боис китобни камчиликлардан холи деб даъво қила олмаймиз. Бироқ, китобхонлар умумий қаноат ҳосил этсалар, ўзимни бахтиёр деб ҳисоблардим.